O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FOND BOZORI VA UNING RIVOJLANISHGA TASIR QILAYOTGA ASOSIY MUAMMOLARI

Qudratov Shoxruxbek G'ulom o'g'li

Annotatsiya: *Qimmatli qog'ozlar bozori zamonaviy bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo'lib, erkin moliyaviy resurslarga ega bo'lgan investorlar va investitsiyalarga muhtoj emitentlar manfaatlarini uzviy bog'lash imkonini beradi. Ushbu maqolada respublika fond bozorining asosiy shartlari, faoliyat ko'rsatish mexanizmi, kapital bozorini rivojlantirishdagi muammolar, O'zbekistonda ushbu sohaning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan omillar ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar*: Kalit so'zlar: qimmatli qog'ozlar, qimmatli qog'ozlar bozori, aktsiyalar, obligatsiyalar, birja, investor, mulk huquqi. fond birjasi, bozor iqtisodiyoti, depozitariylar, hisob-kitob markazlari, dilerlar, investitsiya maslahatchilari, investitsiya fondlari, investitsiya kompaniyalari, boshqaruv kompaniyalari.*

Dunyoda qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy tarkibiy qismlaridan biri fond bozori hisoblanadi. Jahon fond bozoridagi savdo hajmi 2021 yilda jami 160,95 trlnni tashkil etgan va deyarli 46 mlrdga yaqin savdolar amalga oshirilgan. Asosiy ulush AQShda (59,9 %), keying o'rinlarda Yaponiya (6,2%), Buyuk Britaniya (3,0%), Xitoy (3,6%), kabi mamlakatlar turadi. Shuningdek, Kanada, Fransiya, Germaniya, Hindiston va Shveytsariya kabi mamlakatlar ham dunyoning yetakchi fond bozoriga ega mamlakatlar hisoblanadi.

«Toshkent» Respublika fond birjasi – bu O'zbekiston Respublikasi hududidagi yagona fond birja hisoblanadi va u 1994 yil 8 aprelda tashkil topgan. Hozirda u yerda 99 ta kompaniya o'z aksiyalari va 4 ta emitent (aksiya chiqaradigan kompaniya) o'z obligatsiyalari bilan savdo qiladi.

O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 3-iyundagi "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, qimmatli qog'ozlar – bu hujjatlarni bergan yuridik shaxs va ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlovchi, dividendlar yoki foizlar shaklidagi daromadlar to'lanishini nazarda tutuvchi hujjatlardir. Bunda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyati mavjud. Yuqorida qayd etilgan qonunga ko'ra qimmatli qog'ozlarga aksiyalar, obligatsiyalar, g'aznachilik majburiyatlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, veksellar, shuningdek, hosilaviy qimmatli qog'ozlar kiradi. Bugun kunda O'zbekiston iqtisodiyotning har bir sohasida dunyoga tobora kengroq ochilmoqda. Ayniqsa qimmatli qog'ozlar bozori ulkan islohotlar tufayli rivojlanmoqda. Qimmatli qog'ozlar bozori O'zbekistonda davlat mulklarining ommaviy xususiylashtirishidan, korxonalarni aktsiyadorlik jamiyatlariga aylantirishdan va ularning ulushlarini kompaniya xodimlari va investorlarga sotilishidan keyin paydo bo'ldi deyish mumkin.

2017 yil boshida “Toshkent” fond birjasining bozor kapitallashuvi 2,1 milliard dollarni yoki YaIMning 3% dan kamini tashkil etgan bo'lsa, dunyoda bu ko'rsatkich o'rtacha 82% ni tashkil qiladi. “Toshkent” fond birjasi savdolarining o'rtacha kunlik aylanmasi 2016 yilda 325 000 dollarni tashkil qilgan bo’lsa, bu ko’rsatkich Tokio birjasida ayirboshlashlar miqdori 22,9 milliard dollarni tashkil etdi.

2016 yil sentyabr oyida Koreya fond birjasi bilan hamkorlikda respublika Fond bozori uchun yagona dasturiy-texnik kompleks ishga tushirildi va o’sha kundan boshlab, tranzaktsiyalar miqdori ikki barobarga oshdi. Toshkent fond birjasi va Yaponiyaning Japan Exchange Group Inc. o’rtasida 2014 yil 8 aprelda o'zaro anglashuv memorandumini imzoladi va uzoq muddatli hamkorlik to‘g‘risida o‘zaro kelishuvni erishdilar.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi fond bozori jadal rivojlanmoqda, ammo shunga qaramay, uning qator muammolari mavjud. Respublika Fond bozoridagi aksiyalarning umumiy qiymati 25 trillion so‘mni tashkil qiladi, ammo bu davlat YaIMga nisbatan 6 foizga ham yetmaydi. Mazkur ko‘rsatkich bo’yicha dunyodagi bazi mamlakatlarda: masalan, Singapurda 188 foiz, Malayziyada 112 foiz, Rossiyada 34 foizni tashkil etadi. Respublikamizda 2021 yilda chiqarilgan barcha davlat obligasiyalari valyuta birjasi orqali faqatgina tijorat banklariga sotilgan. Respublika Fond bozorida professional ishtirokchilari soni 100 tani ham tashkil qilmaydi. Shu sababli ham 2020-2025 yillarda mamlakatimiz fond bozorini rivojlantirish maqsadida maxsus strategiya ishlab chiqish rejalashtirilgan. Erkin muomaladagi jami qimmatli qog‘ozlarning yalpi ichki mahsulotga nisbatini 2025 yil oxirigacha kamida 10-15 foizga yetkazish mo‘ljallangan.

2009-2017 yillarda O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozoridagi savdo hajmi va fond bozorining ulushi (milliard so'm).

Yillar	**Fond bozorining umumiy savdo hajmi**	**Birjadagi savdo hajmi**	**Bozor aktsiyalarini sotish hajmi**	**Qimmatli qog'ozlar bozori ulushi %**
2009	**749,6**	**90**	**659,6**	**12,0**
2010	**1681**	**64,4**	**1616,6**	**3,8**
2011	**1603,4**	**213,1**	**1390,3**	**13,3**
2012	**2093,5**	**170,7**	**1922,8**	**8,2**
2013	**977,4**	**93,2**	**884,2**	**9,5**
2014	**1327**	**97,6**	**1229,4**	**7,4**
2015	**3508**	**160,8**	**3347,2**	**4,6**
2016	**14460**	**299,8**	**14160,2**	**2,1**
2017	**17340**	**298,6**	**17041,4**	**1,7**

Manba: A.J.Xujamurodov (2018) O‘ZBEKISTONDA FOYDALANISH BOZORI INFRATURUKTURISINING RIVOJLANISHI TAHLLISI VA UNING BAHOLASH METODOLOGIYASI. ISJ Nazariy va amaliy fanlar, 05 (61): 168-176.

Bugungi kunda, respublikamizda ushbu soha100ga yaqin huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinib, ko‘plab cheklovlar o‘rnatilgan. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida

banklar fond bozorining faol ishtirokchisi hisoblanadi, ammo O’zbekiston Respublikasida banklarga boshqa sub'ektlarning aksiyalarini birlamchi bozorda xarid qilish taqiqlangan. Hozirgi kunda, davlat 605 ta aktsiyadorlik jamiyatlarining 85 foiz aktsiyalariga egalik qiladi va faqat 105 ta kompaniya aktsiyalarining atigi 5 foizi fond bozorida sotilgan.

Ushbu masala bo'yicha bozor tahlili shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston fond bozorining yanada samarali rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy muammolarga quyidagilar kiradi:

1. Ushbu sohaga tegishli murakkab qonunlar va ularning ko’pligi. O‘rganish jarayonida qonun hujjatlarida, jumladan, qonunlar, hukumat va Prezident qarorlari, idoraviy hujjatlardan 50 dan ortiq hujjatlar aniqlandi. Kapital bozorining yagona kodeksini ishlab chiqish zarur, chunki iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar amaliyotida Kapital bozori kodeksi sohaning asosiy me’yoriy hujjati hisoblanadi. Yangilangan qonunchilik bazasi bozorni suiste'mol qilish holatlariga qarshi kurashda barchaga tushunarli bo'lgan samarali faoliyat qoidalari va funksiyalarini belgilashi kerak.

2. Bozorning barcha ishtirokchilari uchun axborot ochiqligini ta'minlaydigan mustaqil ro'yxatga oluvchilarning yo'qligi, kliring markazlarining yanada zamonaviy tizimi, shuningdek, etarli darajada rivojlangan infratuzilma va zarur axborot ta'minotining yetarli darajada emasligi. Ayni paytda O‘zbekiston fond birjasida emitentlar va ularning qimmatli qog‘ozlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar yetarli darajada aniq va yaxshi oshkor etilmagan.

3. Bozor manipulyatsiyasining katta miqdori. Mazmun shundan iboratki, bu manipulyatsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs foyda olish maqsadida qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish orqali taklif bilan bir qatorda taklifni ham sun'iy ravishda hosil qiladi. O'zbekiston fond bozorida potentsial xorijiy va mahalliy investorlar nisbatan yuqori darajadagi firibgarlik bilan qaytarilmoqda.

4. O'zbekistonda aksiyadorlik aktivlari harakati bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalar uchun joriy soliqqa tortish. O‘zbekiston Respublikasining soliq qonunchiligida aksiyalarning nominal qiymatidan emas, balki bozor qiymati bo‘yicha soliq undirilishi ko‘zda tutilgan, shu sababli soliqlar pasaytirilayotgan davlatni afzal ko‘rayotgan investorlarning chiqib ketishi kuzatilmoqda.

5. Derivativ bozorlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari ishlab chiqilmagan. Fyuchers bozori qimmatli qog'ozlar bozorining eng daromadli tarmoqlaridan biri hisoblanadi, chunki u eng likvidli hisoblanadi. Derivativlar fyuchers bozorida sotiladi: fyuchers va fyuchers bo'yicha optsionlar. Fyuchers valyutalar, indekslar, tovarlar, foiz stavkalari va fond bozori vositalari uchun mavjud.

Yuqoridagilarning barchasidan kelib chiqqan holda, bu muammolarning barchasi hozirgi vaqtda xorijiy va mahalliy investorlar faolligini oshirishga, shu bilan birga, O‘zbekiston fond bozorining muvaffaqiyatli rivojlanishiga to‘siq bo‘lib xizmat qilmoqda. Qimmatli qog'ozlar bozorining faol rivojlanishi uchun aholining ishonch darajasini oshirish zarur, chunki qimmatli qog'ozlar bozorining barqarorligi bunga bog'liq.O‘zbekistonlik investorlarning ko‘pchilikning fond bozori taqdim etayotgan imkoniyatlarini to‘liq

tushunmasligi, shuningdek, investorlarning investitsiya madaniyati va moliyaviy savodxonligi pastligi ham fond bozorining rivojlanmasligining asosiy sabablaridandir.

Ko'pgina muammolar bo'lishiga qaramay, respublika fond bozori juda istiqbolli hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishi faqat davlat va bozorning o'zi tomonidan kompleks yondashuvni qo'llash bilan amalga oshirilishi mumkin. O'zbekiston fond bozori rivojlanishidan davlat, tadbirkorlar va fuqarolar manfaatdor. Bugungi kunda qimmatli qog'ozlar bozori ko'p jihatdan jismoniy va yuridik shaxslar jamg'armalarni, har qanday ko'chmas mulkka, chet el valyutasiga va boshqalarga investitsiyalarga, shuningdek inflyatsiyaga uchrashiga qarshi yoki alternativ yechim hisoblanadi.

5 yil davomida (2015-2020-yillar) o'tkazilgan tahlillar natijasida "Toshkent" fond birjasida savdo qiluvchilar soni ortgani ma'lum bo'ldi. O'zbekiston qimmatli qog'ozlari bozoriga sarmoya kirituvchi O'zbekiston fuqarolarining ulushi, emitentlar, shuningdek, vositachi kompaniyalar soni va fond bozorining o'zi aylanmasi yil sayin ortib bormoqda. O'tgan davr mobaynida, jismoniy shaxslar tomonidan tijorat banklari aksiyalariga (87,3%), qurilish materiallari tarmog'iga mansub kompaniyalar aksiyalariga (5,7%) va sug'urta kompaniyalarining (2,7%) aksiyalariga yuqori qiziqish bildirishgan.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot xizmati.

2. Butikov IL Qimmatli qog'ozlar bozori. – Toshkent: Konsauditinform, 2001. - 472 b.

3. Akmal, R. (2016). Perfection of the mechanism of attracting foreign investments in light industry of the Republic of Uzbekistan. European journal of economics and management sciences, (3).

4. X.Sh. Tillayev Tijorat banklarining qimmatli qo'g'ozlar bozoridagi investitsiyalar faoliyatini takomillashtirsh. 2018.

5. https://uzsm.uz/uz/press_center/uzb_news/fond-bozorini-rivojlantirish-masalalari-muhokama-qilindi/?bxajaxid=21c9b74be3dfed3ea7bc0ebebe213e06

6. https://www.spot.uz/oz/2018/08/08/stock/ O'zbekistonda fond bozorida jismoniy shaxslar ishtiroki haqida nimalarni bilasiz?